

सोलापूर जिल्ह्यातील कचरा वेचणाऱ्या महिलांच्या वास्तव स्थितीचा अभ्यास

प्रा. डॉ. सत्यवान पुंडलिक बनसोडे

सहाय्यक प्राध्यापक व अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख,
प्रा. डॉ. एन. डी. पाटील महाविद्यालय, मलकापूर,
ता. शाहुवाडी, जि. कोल्हापूर

प्रस्तावना

स

२०११ च्या जनगणनेनुसार सोलापूर जिल्ह्याची एकूण लोकसंख्या ४३.१४ लाख असून त्यापैकी ६७.६० टक्के ग्रामीण लोकसंख्या असून ३२.४० टक्के ही नागरी लोकसंख्या आहे. एकूण लोकसंख्ये पैकी जिल्ह्यात स्त्रियांची संख्या २०८९९०४ इतकी आहे. जिल्ह्यात स्त्री-पुरुष प्रमाण ९३८ असून जिल्ह्याची एकूण साक्षरता प्रमाण हे ७७.०२ टक्के आहे. त्यापैकी स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण ६८.५५ टक्के आहे. तर मागासवर्गीय स्त्रियांचे प्रमाण १६.८५ टक्के आहे. सोलापूर जिल्ह्यात एकूण सुमारे ४००० ते ४५०० या दरम्यान कचरा वेचणाऱ्या महिला आहेत. सोलापूर जिल्ह्यात एकूण ११ तालुके असून त्यापैकी ०९ नगरपरिषदा व ०१ महानगरपालिका आहे. तर जिल्ह्यात दररोज जवळपास ७०० ते ८०० मेट्रीक टन इतका कचरा निर्माण होतो. मात्र नगरपरिषदा व महानगरपालिके कडून मोठ्या प्रमाणात कचरा उचलला जात नाही. त्यामुळे अस्वच्छतेचे व घाणीचे साम्राज्य वाढते. ही समस्या जिल्ह्यातील कचरा वेचणाऱ्या महिला काही प्रमाणात सोडवितात. जिल्हा स्वच्छ व सुंदर ठेवण्यामध्ये या महिला महत्वाचे योगदान देतात. मात्र या महिलांना शासनाकडून व समाजाकडून योग्य तो सन्मान मिळत नाही. उलट त्यांना समाजाकडून तुच्छतेची वागणूक मिळते बऱ्याच महिला या अशिक्षित असल्यामुळे त्यांच्यावर सर्वबाजूने अन्याय होतो. कचरा वेचणाऱ्या बहुसंख्य महिला या मागासवर्गीय जातीतील आहेत. नवऱ्याच्या व्यसनीपणामुळे या महिलांवर संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी असते. त्यामुळे या महिला दररोज कचरा वेचण्याचे काम करतात व त्यातून त्यांना अल्प उत्पन्न मिळते. स्वतःच्या आरोग्याची काळजी न करता या महिला कचरा वेचण्याचे काम करतात. त्यामुळे त्यांना अनेक प्रकारचे आजार व जखमा होतात. तरी सुध्दा या महिला दररोज पहाटे उठून दूरवर चालत जाऊन वेगवेगळ्या ठिकाणाचा कचरा या महिला गोळा करतात. त्यांच्या या कामामुळे सोलापूर जिल्ह्याच्या सौंदर्यात व स्वच्छतेत भर पडते. कचरा वेचणाऱ्या अनेक महिला या दुष्काळी व मागासलेल्या भागातून स्थलांतरित झालेल्या आहेत. त्यांच्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात संघटनेचा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे त्यांना सरकारच्या कोणत्याही योजनेचा लाभ मिळत नाही. दारिद्र्यामुळे या महिलांना

सकस व पौष्टिक आहार मिळत नाही. उलट अंधश्रद्धा, रूढी परंपरा जपण्यासाठी, धार्मिक व इतर कार्यासाठी या महिला सावकाराकडून किंवा भंगार दुकानदाराकडून कर्ज घेतात.

कचरा वेचण्याचा व्यवसाय हा बिनभांडवली असल्याने अनेक महिला या व्यवसायाला प्राधान्य देतात तर काही देवदासी व वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या महिला उतारवयात हा व्यवसाय करतात. या कामातून त्यांना अल्प उत्पन्न मिळते त्यामुळे या महिलांची क्रयशक्ती कमी असते. खोटी वजन मापे व कमी भाव देऊन भंगार विक्रेता या महिलांची फसवणूक करतो. जेव्हा नको असलेला कचरा लोक घराबाहेर, रस्त्याच्या कडेला किंवा उर्किरड्यावर आणून टाकतात, तेव्हा त्यातून कागद, पुढा, प्लास्टिक पिशव्या, काचा, तुटलेल्या बांगड्या किंवा मोडके तोडके सामान या महिला गोळा करतात व ते विकून आपली उपजिविका करतात. या महिलांच्या राहत्या घराचा दर्जा हा निकृष्ट प्रतीचा असतो. या महिला गलिच्छ झोपडपट्टीत राहतात. या महिलांचे घर म्हणजे बारदान्याचा वापर करून बांधलेले घर त्याचप्रमाणे तुराडयाचे, पत्र्याचे व विटमातीच्या कच्च्या स्वरूपातील घरामध्ये या महिला आपले जीवन जगतात. दारिद्र्य, निरक्षरता, अज्ञान, अंधश्रद्धा, व्यसनाधिनता, बचतीचा अभाव व फसवणूक इत्यादी कारणामुळे या महिलांचे जीवन अत्यंत कष्टमय स्वरूपाचे असते.

❖ कार्यक्षेत्र नमुना निवड

संशोधनासाठी संशोधन क्षेत्रातील नमुना निवड पध्दती पुढील प्रमाणे वापरली आहे. कचरा वेचणाऱ्या महिलांची निवड तीन टप्प्यामध्ये केलेली आहे. महाराष्ट्रातील सोलापूर जिल्हा संशोधनासाठी निवडलेला आहे. सोलापूर जिल्ह्यामध्ये सांगोला, पंढरपूर, करमाळा, माढा, मोहोळ, मंगळवेढा, माळशिरस, बार्शी, अक्कलकोट, दक्षिण सोलापूर व उत्तर सोलापूर या अकरा तालुक्यांचा समावेश होतो. संशोधकाने जिल्ह्यातील जे तालुके क्षेत्रफळाने, लोकसंख्येने अधिक आहेत तसेच विकसित व मागासलेले आहेत. अशा ०४ तालुक्यांची निवड सहेतुक नमुना निवड पध्दतीने केलेली आहे. त्यानुसार जिल्ह्यातील दोन विकसित व दोन दुष्काळी तालुक्यांची निवड करण्यात आली. यामुळे सर्व तालुक्यांना समान न्याय देण्यात आलेला आहे. जिल्ह्यातील अकरा तालुक्यांपैकी पंढरपूर, माळशिरस, सांगोला व बार्शी ही ०४ तालुके संशोधनासाठी नमुना म्हणून निवडलेले आहेत. तसेच सोलापूर

शहरामध्ये ज्या ठिकाणी कचरा वेचणाऱ्या महिला मोठ्या संख्येने राहतात त्या ठिकाणाची निवड करण्यात आली आहे.

❖ संशोधन समस्या

कचरा वेचणाऱ्या महिलांना अनेक प्रकारच्या सामाजिक व आर्थिक प्रश्नांना सामोरे जावे लागते. हा व्यवसाय करणाऱ्या बहुतेक महिला या मागासवर्गीय जातीतील आहेत. या महिला जिल्हा स्वच्छ व सुंदर ठेवण्यासाठी एक प्रकारे हातभार लावतात. परंतु समाजाकडून या महिलांना तुच्छतेची वागणूक दिली जाते. तसेच त्यांना महापालिकेच्या सफाई कर्मचाऱ्यांप्रमाणे मान मिळत नाही. या महिलांना अनेक प्रकारच्या समस्या भेडसावतात त्या समस्या पुढील प्रमाणे आहेत.

- 1) कचरा वेचणाऱ्या महिलांना या व्यवसायापासून पुरेसे उत्पन्न मिळत नाही. त्यामुळे त्यांच्या मुलभूत गरजा भागत नाहीत.
- 2) या व्यवसायामुळे या महिलांना विविध प्रकारचे रोग होतात.
- 3) कचरा वेचणाऱ्या महिलांची प्रभावी संघटना नसल्याने त्यांना सरकारकडून कोणत्याही सुविधा मिळत नाहीत.
- 4) महानगरपालिकेच्या कचरा वेचण्याच्या संदर्भात कडक धोरणामुळे महानगरपालिकेचे सफाई कर्मचारी अशा महिलांना त्रास देतात.
- 5) या महिलांना समाजाकडून तुच्छतेची वागणूक मिळते. उदा. चोर व मूल पळवणारी बाई म्हणून लोकांकडून मारहाण होते.
- 6) या महिलांचा सामाजिक व आर्थिक दर्जा निकृष्ट आहे.

वरील सर्व समस्या कचरा वेचणाऱ्या महिलांच्या सामाजिक व आर्थिक समस्यांशी संबंधित आहेत. या समस्या व्यतिरिक्त या महिलांच्या काही मूलभूत समस्या ही आहेत. उदा. अशिक्षितपणा, व्यसनाधिनता, बालविवाह, निकृष्ट राहणीमान, निकृष्ट आहार इत्यादी.

❖ संशोधनाची उद्दिष्ट्ये

- 1) कचरा वेचणाऱ्या महिलांच्या सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करणे.
- 2) कचरा वेचणाऱ्या महिलांना मिळणाऱ्या सरकारी योजनांचा अभ्यास करणे.
- 3) कचरा वेचणाऱ्या महिलांच्या इतर आर्थिक स्थितीचे विश्लेषण करणे.

❖ संशोधनाची गृहिते

- 1) कचरा वेचणाऱ्या बहुसंख्या महिला अनुसूचित जाती प्रवर्गातील आहेत.
- 2) कचरा वेचणाऱ्या महिलांना कंबरदुखीची समस्या भेडसावते.

- 3) कचरा वेचणाऱ्या महिलांना दररोज मिळणारे उत्पन्न पुरेसे नसते. त्यामुळे त्यांच्या मुलभूत गरजा सुध्दा भागत नाहीत.

❖ संशोधन पध्दती

सोलापूर जिल्ह्यातील कचरा वेचणाऱ्या महिलांचा अभ्यास करण्यासाठी विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दती वापरता आणली आहे. यासाठी सोलापूर जिल्ह्यातील कचरा वेचणाऱ्या महिलांची निवड सहेतुक नमुना निवड पध्दतीने करण्यात आली आहे.

❖ कचरा वेचणाऱ्या महिलांच्या वास्तव स्थितीचा अभ्यास

१) निरक्षरता

व्यक्तिला लिहिता आणि समजून वाचता येत असेल तर त्याला साक्षर समजले जाते. जर व्यक्तीला फक्त वाचता येत असेल पण लिहिता येत नसेल तर त्याला निरक्षर समजले जाते. देशाच्या सर्वांगीण विकासासाठी लोकसंख्येचे शिक्षण हा अतिमहत्वाचा घटक समजला जातो. ज्याला कोणत्याही भाषेत लिहिता येत नाही व वाचता ही येत नाही त्याला निरक्षर समजले जाते. सोलापूर जिल्ह्यातील कचरा वेचणाऱ्या महिलांमध्ये शिक्षणाबाबतीत मोठ्या प्रमाणात उदासिनता दिसून येते. कारण प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्र सर्वेक्षणानुसार सोलापूर जिल्ह्यातील नमुना निवड केलेल्या महिलांपैकी निरक्षर महिलांचे प्रमाण हे सर्वाधिक ५७.५० टक्के आहे. सन २०११ च्या जनगणेनुसार सोलापूर जिल्ह्याची एकूण साक्षरता ७७.०२ टक्के असून स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण ६८.५५ टक्के आहे. याचा अर्थ सोलापूर जिल्ह्यातील ३१.४५ टक्के स्त्रिया या निरक्षर आहेत. त्यामध्ये कचरा वेचणाऱ्या महिलांचा सहभाग अधिक आहे. मुळातच भारतीय समाजात मुलींना शिक्षण दिले जात नाही. त्यांच्यावर घरकामाची जबाबदारी सोपवली जाते. त्यामुळे अनेक मुली शिक्षणाच्या अभावामुळे निरक्षर राहतात. विशेषतः कचरा वेचणाऱ्या मागास समाजात तर ही प्रथा खुपच मोठ्या प्रमाणात दिसून येते.

२) आजारी व रोगग्रस्त महिला

कचरा वेचणाऱ्या बहुसंख्य महिला या आजारी व रोगग्रस्त आहेत. कारण कचरा वेचताना या महिला विशेष अशी काळजी घेत नाहीत. त्यांच्याकडे कचरा वेचण्याचे हातमोजे, काठी व सळई या सारखी साधने नसतात. त्यामुळे या महिला हाताने किंवा एखाद्या लाकडी काठीचा वापर करून उकिरड्यातील कचरा वेचतात. यामुळे या महिलांना कंबरदुखी, गुडघे दुखी, त्वचेचे रोग, चालून चालून पाय सुजणे, डोके दुखणे, मोती बिंदू, हाता पायात काचा घुसणे, पत्रा व लोखंडाने हात पाय कापणे, अर्धांगवायू, फुफ्फुसाचा आजार व यकृताचा आजार यासारखे आजार व जखमा कचरा वेचल्यामुळे या महिलांना होतात. २०१२ च्या आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या अहवालानुसार असे निदर्शनास आले आहे की, कचऱ्यावर

पुनर्प्रक्रिया करीत असताना त्यावर अनेक रसायनांचा भडीमार केला जातो. परिणामी याचा कचरा वेचणाऱ्या महिलांच्या आरोग्यावर वाईट परिणाम होतो. बऱ्याच महिला आजारी असताना सुध्दा कामावर जातात कारण कामावर गेले नाही तर त्या दिवसाची मजूरी मिळणार नाही या भिती पोटी त्या कामावर जातात व त्यातूनच त्यांना गंभीर आजार जडण्याची शक्यता असतो.

कोल्हापूर जिल्ह्यातील एकटी संस्थेद्वारे करण्यात आलेल्या अभ्यासानुसार ७५ ते ८० टक्के कचरा वेचक महिलांना अॅनिमिक आजार असल्याचे आढळले आहे. तर १० ते १२ टक्के महिलांमध्ये एच.बी.८.५ ग्रॅम पेक्षा कमी दिसून आला आहे. १०० टक्के कचरा वेचक महिलांमध्ये कॅल्शियमचा अभाव आढळून आला तर ८५ ते ९० टक्के महिलांना त्वचारोग झालेले असतात. या सर्व आजार व रोगांवर डॉक्टरांकडे जाऊन उपचार घ्यावेत असे त्यांना वाटत नाही. कारण कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहाची संपूर्ण जबाबदारी या महिलांवर असल्याने या महिला आजारपणात सुध्दा कचरा वेचण्याचे काम करतात. एक दिवस काम बुडाले तर घरी चूल पेटत नाही. म्हणून या महिला बराचसा आजार अंगावर काढतात. एकंदरीत कचरा वेचणाऱ्या महिलांमध्ये आरोग्याविषयी प्रचंड मागासलेपणा दिसून येतो.

३) स्थलांतरीत महिला

प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्र सर्वेक्षणानुसार सोलापूर जिल्ह्यातील नमुना निवड केलेल्या महिलांपैकी स्थलांतरीत झालेल्या महिलांचे प्रमाण हे सर्वात जास्त ७८.७५ टक्के इतके आहे. कागद, काच व पत्रा वेचणाऱ्या अनेक महिला या मागास व दुष्काळ भागातून स्थलांतरीत झालेल्या आहेत. विशेषतः बार्शी, तुळजापूर, उमरगा, उस्मानाबाद, लातूर व शेजारील कर्नाटक व आंध्र प्रदेश राज्यातून या महिला मोठ्या प्रमाणात स्थलांतरीत होतात. कारण या भागात त्यांना रोजगाराच्या संधी मिळत नाहीत. त्यामुळे या महिला पोट भरण्यासाठी आपल्या कुटुंबासह स्थलांतरीत होतात व कचरा गोळा करून आपली उपजिवीका करतात. एकेकाळी सोलापूर जिल्हा हे गिरणगाव म्हणून ओळखले जायचे. त्यामुळे कर्नाटक व आंध्र प्रदेश राज्यातून मोठ्या प्रमाणात कचरा वेचणाऱ्या महिला सोलापूरात स्थायिक झालेल्या आहेत.

4) मागासवर्गीय जातीतील महिला

सोलापूर जिल्ह्यातील बहुसंख्य महिला या मागासवर्गीय जातीतील आहेत. कारण प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्र सर्वेक्षणानुसार सोलापूर जिल्ह्यामध्ये नमुना निवड केलेल्या महिलांपैकी सर्वाधिक महिला या मोची, मांग, महार व चांभार या अनुसूचित जाती प्रवर्गातील असून त्यांचे प्रमाण ७६ टक्के इतके आहे. शिक्षण व बचतीच्या आभावामुळे त्यांना हलक्या दर्जाची कामे करावी लागतात. पूर्णिमा चिकरमाने यांनी कचरा वेचणाऱ्यांचे जग या शोधनिबंधात असे म्हटले आहे की, कचरा वेचणाऱ्या जवळपास

सर्वच महिला या मागास जातीतील आहेत. थोडक्यात सोलापूर जिल्ह्यातील दलितातील पददलित म्हणून कायम उपेक्षित व दुर्लक्षित जीवन जगणाऱ्या महिला मोठ्या प्रमाणात कचरा वेचण्याचे काम करतात.

५) शासनाचे दुर्लक्ष

विस्तोफर अनेंइरोबी आणि किंगस्ले इफोनी यांनी नायजेरीअन कचरा वेचकाच्या सर्वेक्षणातून असे निष्कर्ष काढले आहेत की असंघटित असल्याने शासन कचरा वेचकांबाबत कोणतेही विधायक उपक्रम राबवित नाहीत. तसेच प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्र सर्वेक्षणा नुसार असे दिसून आले आहे की, सोलापूर जिल्ह्यातील सर्वाधिक ६७.५० टक्के महिलांना शासनाच्या कोणत्याही योजनेचा लाभ मिळत नाही. कारण असंघटित क्षेत्रातील कामगार म्हणून या महिलांकडे शासनाचे पूर्णपणे दुर्लक्ष होताना दिसते त्यांना शासनाच्या कोणत्याही योजनेचा लाभ मिळत नाही. विशेषतः या महिला शहर व जिल्हा स्वच्छ, सुंदर आणि पर्यावरणाचे समतोल राखण्यासाठी महत्वाची भूमिका पार पाडतात यामुळे शासनाचा स्वच्छतेवरील खर्च वाचतो परंतु त्याचा फायदा या महिलांना मिळत नाही. अनेक महिलांचा दारिद्र्यरेषेखालील योजनेत समावेश झालेला नाही. तसेच त्यांच्याकडे रेशनकार्ड सुध्दा नाहीत.

६) अल्प उत्पन्न

प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्र सर्वेक्षणानुसार नमुना निवड केलेल्या महिलांपैकी ६१ ते १२० रुपयापर्यंत ४३.२५ टक्के महिलांना दररोज उत्पन्न मिळते. यावरून असे दिसून येते की सोलापूर जिल्ह्यातील कचरा वेचणाऱ्या महिलांना मिळणारे उत्पन्न हे अल्प आहेत. या महिला दिवसातून दोन वेळा कचरा वेचतात. त्यापैकी काही महिला सकाळी ५ ते दुपारी १२ या वेळेत कचरा वेचतात. तर काही महिला दुपारी ४ ते सायंकाळी ८ यावेळेत कचरा वेचतात. सकाळी व दुपारी कचरा वेचणाऱ्या महिलांना दररोज ६१ ते १२० रुपये मिळतात. तर पूर्ण दिवस कचरा वेचणाऱ्या महिलांना थोडे अधिक उत्पन्न मिळते. या उत्पन्नातून या महिलांच्या जीवनावश्यक गरजा सुध्दा भागत नाहीत. २००७ च्या पुणे विद्यापीठाने आयोजित केलेल्या जाणीव जागृती शिबीर अहवाला नुसार कचरा वेचणाऱ्या ५० टक्के महिलांना दररोज ४० ते ५० रुपये मिळतात. तर ५१ ते ६० रुपयापर्यंत उत्पन्न मिळविणाऱ्या महिलांचे प्रमाण हे ५० टक्के आहे. यावरून कचरा वेचणाऱ्या महिलांच्या अल्प उत्पन्नाची स्थिती लक्षात येते.

७) तुच्छतेची वागणूक

अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की, सोलापूर जिल्ह्यातील सर्वाधिक ७२ टक्के महिलांना समाजातील विविध घटकांकडून वाईट वागणूक मिळते. विशेषतः रस्त्यावरील लोक, मनपा व नगरपालिकेचे कर्मचारी, पोलिस, कॉलनी मधील वॉचमन

व रिकामटेकडे तरुण मुले इत्यादी घटकांकडून या महिलांना तुच्छतेची वागणूक मिळते. जेव्हा या महिला रस्त्याने कचऱ्याचे पोते घेऊन चालले की रस्त्यावरचे लोक नाक झाकून घेतात. उन्हातान्हात काम करून जेव्हा या महिलांना तहान लागते तेव्हा ते एखाद्या हॉटेलमध्ये किंवा एखाद्या घरात पिण्यासाठी पाणी मागतात. तेव्हा लोकांकडून त्यांना तुच्छ बोलले जाते. उदाहरणार्थ "तुम्ही घाण आहात, घाणीत काम करता पाणी हवे असेल तर स्वतःचे भांडे जवळ ठेवत जा" असे लोक म्हणतात. काही कॉलनीतील रिकामटेकडे तरुण मुले या महिलांची छेड काढतात, वाईट बोलतात व शरीर सुखाची सुद्धा मागणी करतात. खरेतर या महिला स्वच्छतेचे काम करतात. परंतु त्यांना महापालिका व नगरपालिकेच्या सफाई कर्मचाऱ्यांप्रमाणे मान मिळत नाही. दूरच्या ठिकाणी जेव्हा या महिला कचरा वेचण्यासाठी जातात तेव्हा त्यांना मुले पळवणारी बाई म्हणून पकडतात आणि मारहाण करतात. काही लोक त्यांच्यावरती चोरी केल्याचा आरोप करतात व पोती हिंसाकृत घेवून पोलिसात देतात. नंतर पोलिसही या महिलांना मारहाण करतात आणि हाकलून देतात. तर काही कॉलनीमधील वॉचमेन या महिलांवर दगड फेकून मारतात. लोकांनी फेकून दिलेला कचरा गोळा करून त्यावर उदरनिर्वाह करणाऱ्या कचरा वेचणाऱ्या महिलांची सतत अवहेलना होत असते.

८) बचतीचा अभाव

सोलापूर जिल्ह्यातील सर्वाधिक कचरा वेचणाऱ्या महिला बचत करीत नाहीत. अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की बचत न करणाऱ्या महिलांचे प्रमाण सर्वात जास्त ७९.२५ टक्के आहे. निरक्षरतेमुळे या महिलांना बचत करण्याचे ज्ञान नसते. कचरा वेचण्यातून या महिलांना कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहा पुरतेच पैसे मिळतात. त्यामुळे या महिलांची बचत होत नाही. तसेच अनेक महिलांकडे रेशनकार्ड नसल्याने त्यांना जादा दराने जीवनावश्यक वस्तूंची खरेदी करावी लागते. त्यामुळे सुद्धा त्यांची बचत होत नाही. त्याचप्रमाणे या महिलांना कचरा वेचल्यामुळे विविध प्रकारचे आजार व जखमा होतात. त्यावर औषध उपचार करण्यासाठी त्यांना मोठ्या प्रमाणात खर्च करावा लागतो त्यामुळे त्यांची बचत होत नाही. एकंदरीत नवऱ्याच्या व्यसनाने व सावकाराच्या कर्ज परतफेडीमुळे कचरा वेचणाऱ्या महिलांमध्ये मोठ्या प्रमाणात बचतीचा अभाव दिसून येतो.

९) निकृष्ट आहार

कचरा वेचणाऱ्या महिलांना सकस व पौष्टिक आहार मिळत नाही. प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्र सर्वेक्षणा नुसार सोलापूर जिल्ह्यातील विशेषतः सोलापूर शहरातील महिलांच्या आहारात डाळीचा समावेश अधिक प्रमाणात दिसून येतो. तर आहारात भाजीचा समावेश असणाऱ्या महिलांचे सर्वात कमी प्रमाण हे बाशी तालुक्यात असून ते ५.४७ टक्के इतके आहे. गरीबीमुळे कचरा

वेचणाऱ्या महिलांना कमी उष्मांक (कॅलरीज) चा आहार घ्यावा लागतो. प्रत्येक व्यक्तीला किमान २२५० कॅलरीजची गरज असते. मात्र या महिलांना अन्नातून कमी कॅलरीज मिळते. कारण त्यांच्या आहारात प्रामुख्याने तांदूळ, गहू, ज्वारी व डाळीचा समावेश अधिक प्रमाणात असतो. दारिद्र्यामुळे व अल्प उत्पन्नामुळे या महिलांना फळे, दूध, लोणी, मासे व साखर अशा पौष्टिक पदार्थांची खरेदी करता येत नाही. निकृष्ट आहारामुळे या महिलांच्या चेहऱ्यावर तेज असत नाही. त्यांचे वजन कमी असते. त्यामुळे या महिला नेहमी आजारी पडतात. तसेच वारंवार एकाच प्रकारचे अन्न खाल्याने या महिला अनेक गंभीर आजारांना सुद्धा बळी पडतात.

१०) कर्जबाजारीपणा

सोलापूर जिल्ह्यातील कचरा वेचणाऱ्या बहुसंख्य महिला या कर्जबाजारी आहेत. २००७ मधील सोलापूर शहरातील कचरा गोळा करणाऱ्या महिलांच्या सर्वेक्षण अहवाला नुसार ० ते १० हजार रुपयापर्यंत कर्ज असणाऱ्या महिलांची संख्या ३७९ इतकी आहे तर ११ ते ३० हजार रुपयापर्यंत कर्ज असणाऱ्या महिलांचे प्रमाण २१७ आहे. यावरून असे दिसून येते की कचरा वेचणाऱ्या महिलांना खूपच कमी उत्पन्न आहे. त्यामुळे कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहाच्या गरजा सुद्धा भागत नाहीत. परिणामी त्यांना सावकाराकडून अधिक व्याजदराने कर्ज घ्यावे लागतात. औषधपाणी, सणवार व धार्मिक कार्यक्रम तसेच मुला मुलींच्या विवाहासाठी कचरा वेचणाऱ्या महिला मोठ्या प्रमाणात खाजगी सावकाराकडून आणि भंगार दुकानदारांकडून कर्ज घेतात. प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्र सर्वेक्षणा नुसार सोलापूर जिल्ह्यातील खाजगी सावकाराकडून कर्ज घेणाऱ्या महिलांचे प्रमाण सर्वाधिक ३१ टक्के आहे. तर भंगार दुकानदारांकडून कर्ज घेणाऱ्या महिलांचे प्रमाण ११.७५ टक्के आहे. यावरून असे म्हणता येईल की जिल्ह्यातील अनेक महिला या कर्जबाजारी आहेत.

११) कष्टाळूपणा

' कचऱ्यात हुडकतो भविष्य आमचे, दारिद्र्याचे जगणे, दारिद्र्यातच मरणे ' या वाक्याप्रमाणे कचरा वेचणाऱ्या महिलांचे जीवन असते. रोज पहाटे अंधार असतानाच या महिला घराबाहेर पडतात. लांबवर ४-५ कि.मी.अंतर चालून या महिला सुका कचरा जमा करतात. कधी पायात चप्पल नसते तर कधी पायाला काचा, खिळे, ब्लेडचे पाते किंवा इंजेक्शनच्या सुया लागून जखमा होतात व रक्त येते. तरी ही त्यांचे आपले कचरा वेचण्याचे काम सुरूच असते. जेव्हा आपण नको असलेला कचरा घराबाहेर टाकतो. त्यातून कागद, पुढ्या, प्लास्टिक पिशव्या, काचा, तुटलेल्या बांगड्या, लाकडी व लोखंडी तुटलेल्या वस्तू बाटल्या किंवा मोडके- तोडके सामान आदी टाकलेल्या सर्व वस्तू या महिलाच गोळा करतात. जेव्हा आपले टोपले किंवा पोते भरले की एखादी सावली बघून या महिला बसतात व यावस्तू वेगवेगळ्या करतात. मग वाटेतल्या

किंवा घराजवळच्या व्यापाऱ्याला तो कचरा विकतात. दिवसभर पायपीट केल्यानंतर त्यांना ४०-५० रूपये मिळतात. कधी कधी जास्त सुध्दा मिळतात. मग मीठ मिरची खरेदी करून या महिला घरी जातात व स्वयंपाक करून आपल्या लेकरांना खाऊ घालतात. घरात गेल्यानंतर आपल्या पुरुषसत्ताक जीवनशैलीचा जाच या महिलांना सहन करावा लागतो. या महिलांमध्ये बहुतेक सगळ्या मागास जातीतीलच आहेत. सामाजिक विषमतावादी व्यवस्थेमुळे पिढ्यान पिढ्या कष्टप्रद व वेदनामयी जीवन जगावे लागते.

१२) कुटुंबाची जबाबदारी

कचरा वेचणाऱ्या महिलांना आपल्या कुटुंबाची संपूर्ण जबाबदारी घ्यावी लागते. कारण या महिलांचे नवरे व्यसनी असतात व ते काहीही काम करत नाहीत घरातच बसून असतात. तर काही महिलांचे नवरे सर्व साधारण स्वरूपाची कामे करतात उदा. वॉचमन, बिगारी काम, भंगाराचा धंदा व इतर व्यवसाय करतात. परंतु ते घरात पैसे देत नाहीत. तर दारू, जुगार, मटन अशा गोष्टींवर पैसे खर्च करतात. काही पुरुष मंडळी आठवड्याचा पगार आपल्या पत्नीच्या हातात देतात. पण आठवडाभर थोडे-थोडे पैसे दारूला मागून सगळेच पैसे दारू व जुगारात खर्च करून टाकतात. त्यामुळे या महिलांना कचरा वेचून आपल्या मुलांचे पालन पोषण करावे लागते. प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्र सर्वेक्षणा नुसार सोलापूर जिल्ह्यातील सर्वाधिक २३० महिलांच्या पतीला विविध प्रकारचे व्यसन असल्याचे आढळून आले आहे. तसेच अभ्यासातून असेही दिसून आले आहे की जिल्ह्यातील १५.७५ टक्के महिला धुणी-भांडी करून आपल्या कुटुंबाची जबाबदारी पार पाडतात. तर १० टक्के महिला या बांधकाम बिगारी म्हणून सुध्दा काम करतात. या माहिती वरून त्यांच्यावर कुटुंबाची जबाबदारी आहे हे दिसून येते. एकंदरीत वरील परिस्थितीमुळे संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी या महिलांना उचलावी लागते.

१३) संघटनेचा अभाव

सोलापूर जिल्ह्यातील कचरा वेचणाऱ्या महिलांची प्रमुख वास्तव स्थिती म्हणजे संघटनेचा अभाव आहे. प्रत्यक्ष सर्वेक्षणा नुसार सोलापूर जिल्ह्यातील नमुना निवड केलेल्या महिलांपैकी जवळ जवळ १०० टक्के महिलांमध्ये संघटनेचा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे या महिला असंघटित क्षेत्रातील कामगार म्हणून ओळखले जातात. संघटनेच्या अभावामुळे या महिलांवर अनेक प्रकारचा अन्याय होतो. तसेच संघटनेच्या अभावामुळे शासनाच्या सुविधा, किमान वेतन कायद्याचा लाभ, राष्ट्रीय सुरक्षा कायदा व आरोग्य विषयक सुविधा इत्यादी प्रकारचा लाभ कचरा वेचणाऱ्या महिलांना मिळत नाहीत.

१४) विकासापासून वंचित

कचरा वेचणाऱ्या महिलांची एक ठळक वास्तव स्थिती म्हणजे या महिला विकासापासून वंचित आहेत. प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्र

सर्वेक्षणा नुसार सोलापूर जिल्ह्यातील नमुना निवड केलेल्या महिलांपैकी ४१.७५ टक्के महिलांकडे रेशनकार्ड नाही. तर सर्वाधिक ७८.७५ टक्के महिलांकडे दारिद्र्यरेषेखालील कार्ड सुध्दा नाही. एकंदरीत त्यांच्या कल्याणाकरीता शासनाकडून कोणत्या ही विकास योजना राबविल्या जात नाहीत. तसेच त्यांना विकासाचा लाभ मिळवून दिला जात नाही. सर्व पक्षीय नेत्यांनी या महिलांचा फक्त मतदानपुरताच फायदा करून घेतल्याचे दिसून येते. एकंदरीत कचरा वेचणाऱ्या महिलांच्या कल्याणाकरीता शासनाकडून कोणते ही ठोस पाऊल उचलले गेले नाही. या कारणाने कचरा वेचणाऱ्या महिला विकासापासून वंचित आहेत.

१५) दक्षतेचा अभाव

अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की, सोलापूर जिल्ह्यातील १०३ महिला या कचरा वेचण्यासाठी कोणत्याही प्रकारच्या साधनेचा वापर करीत नाहीत. उकिरडयातून किंवा डंपिंग ग्राऊंडवर कचरा वेचताना या महिला कोणत्याही प्रकारची दक्षता घेत नाहीत. मुळातच या महिलांकडे कचरा वेचण्याची कोणती ही साधने नसतात. केवळ एखाद्या लाकडी काठीद्वारे या महिला कचरा वेचतात. त्यामुळे या महिलांना गंभीर जखमा व आजार होतात. तर काही वेळा मोकट कुत्रे उकिरडयावर खरकटे अन्न खाण्यासाठी येतात व कचरा वेचणाऱ्या महिलांना चावतात. एकंदरीत अज्ञानपणामुळे या महिला कचरा वेचताना कोणत्याही प्रकारची काळजी किंवा दक्षता घेत नाहीत.

१६) स्वतः ओझे वाहतात

अभ्यासावरून असे दिसून आले आहे की, सोलापूर जिल्ह्यातील सर्वाधिक ४२.२५ टक्के महिला या कचरा वेचण्यासाठी कोणत्याही प्रकारच्या वाहतूक साधनेचा आधार न घेता स्वतः चालत जाऊन कचरा वेचतात. कचरा वेचणाऱ्या महिला या महिला दिवसभर भटकंती करून वेगवेगळ्या ठिकाणाचा कचरा गोळा करतात व एखादी सावली बघून बसतात आणि गोळा केलेला कचरा वेगवेगळा करतात. त्यानंतर तो कचरा एखाद्या पोत्यात किंवा टोपल्यात भरून कचऱ्याचे ओझे आपल्या पाठीवरून वाहतात व भंगार दुकानदाराला विकतात. कचरा वाहून नेण्याची कोणतीही साधने त्यांच्याकडे असत नाहीत. तसेच त्या एखादी रिक्षा, जीप, किंवा टॅम्पो भाड्याने सुध्दा घेवू शकत नाही. स्वतः गोळा केलेला कचरा वाहील्यामुळे त्यांना अनेक प्रकारचे गंभीर आजार सुध्दा होतात.

१७) बिनभांडवली व्यवसायाला प्राधान्य

कोणताही व्यवसाय करण्यासाठी भांडवलाची गरज असते. मात्र कचरा वेचण्याचा व्यवसाय करण्यासाठी कोणत्याही प्रकारचे भांडवल लागत नाही. कारण हा बिनभांडवली व्यवसाय आहे. एखादे टोपले किंवा पोते घेऊन या महिला कचरा वेचण्यासाठी जातात. मुळातच या महिला मागासजातीतील असल्याने

त्यांच्याजवळ एखादा व्यवसाय सुरू करण्यासाठी पैसे नसतात. तसेच त्यांच्याकडे बँकेत तारण ठेवण्यासाठी मौल्यवान वस्तू देखील असत नाहीत. म्हणून बँका सुध्दा या महिलांना व्यवसायासाठी कर्ज देत नाहीत. अशा कारणामुळे या महिलांसमोर बिनभांडवली व्यवसायाशिवाय दुसरा मार्ग उपलब्ध नसतो. मग शेवटी त्यांना कचरा वेचण्याचा बिनभांडवली व्यवसाय करावा लागतो.

१८) भंगार विक्रेत्याकडून फसवणूक

प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्र सर्वेक्षणा नुसार सोलापूर जिल्ह्यातील ३७.४६ टक्के कचरा वेचणाऱ्या महिलांना भंगार विक्रेत्याकडून कमी दर मिळतो व त्यातून त्यांची फसवणूक होते. कारण कचरा वेचणाऱ्या बहुसंख्य महिला या निरक्षर असल्याने त्यांना व्यवहार ज्ञान कमी असते. याचा फायदा भंगार विक्रेता घेतो. खोटी वजन मापे वापरून व कमी भाव देवून भंगार विक्रेता या महिलांची मोठ्या प्रमाणात फसवणूक करतो. एक किलो वजनाला किंवा दोन किलो वजनाला थोडा कचरा कमी असतील तर विक्रेता ते वजन अर्धा किलो किंवा दिड किलो धरतो. त्यामुळे विनाकारण पाव किलो जास्त कचरा भंगार विक्रेत्याकडे जातो. मात्र त्याचा मोबदला या महिलांना मिळत नाही. कधी कधी तर वजनापेक्षा जास्त कचरा भंगार विक्रेता घेतो. यामुळे दिवसभर गोळा केलेल्या कचऱ्याचा योग्य मोबदला या महिलांना मिळत नाही.

१९) अल्प क्रयशक्ती

कचरा वेचणाऱ्या महिलांची क्रयशक्ती ही खूपच कमी असते. कारण दिवसभर कचरा वेचून सुध्दा त्यांना अल्प उत्पन्न मिळते. या महिला असंघटित क्षेत्रातील कामगार असल्याने त्यांना किमान वेतन कायद्याचे फायदे सुध्दा मिळत नाही. कमी उत्पन्नामुळे त्यांच्या किमान गरजा सुध्दा भागत नाहीत. त्यामुळे त्यांना सावकाराकडून किंवा भंगार विक्रेत्याकडून व्याजाने पैसे घ्यावे लागते त्यातून त्यांची मोठ्या प्रमाणात पिळवणूक होते. एकंदरीत कमी क्रयशक्तीमुळे या महिलांचे राहणीमान निकृष्ट दर्जाचे असते.

२०) कचरा वेचण्याच्या कामाला प्राधान्य

सोलापूर जिल्ह्यातील महिला इतर कामापेक्षा कचरा वेचण्याच्या कामाला प्राधान्य देतात. कारण या व्यवसायामुळे त्यांना भरपूर स्वातंत्र्य मिळते. कोणी मालक नाही, वेळेचे बंधन नाही म्हणून हा व्यवसाय करणे त्यांना योग्य वाटते. जर एखादी नोकरी करायची तर दुसऱ्यांच्या नियंत्रणाखाली काम करावे लागते. त्यांच्या सांगण्यानुसार काम करायचे, बोलणी खायची, वेळेचे बंधन पाळायचे त्यापेक्षा हा व्यवसाय या महिलांना चांगला वाटतो. धुणी-भांड्याची कामे करायची ठरविले तर एक दिवसाची ही सुट्टी मिळत नाही. जर सुट्टी घेतली तर दोन-दोन दिवसांचे धुणे ठेवले जाते व ते धुवावे लागते. एक दिवसापेक्षा जादा रजा घेतली की लगेच कामवाली बाई बदलतात. दिवसभर एकाच ठिकाणी थांबावे लागत

असल्याने कामात रस राहत नाही. धुणी, भांडी, झाडणे व पुसणे यातच संपूर्ण दिवस घालवावा लागतो वरून बोलणी खावी लागतात. त्यामुळे कचरा वेचण्यासारखा स्वतंत्र असलेला दुसरा व्यवसाय नाही असे या महिलांना वाटते. म्हणून कचरा वेचण्याच्या कामाला या महिला प्राधान्य देतात.

२१) कुटुंबाचा आकारमान

सोलापूर जिल्ह्यातील बहुसंख्य कचरा वेचणाऱ्या महिलांच्या कुटुंबाचा आकारमान मोठा आहे. प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्र सर्वेक्षणा नुसार सोलापूर जिल्ह्यातील नमुना निवड केलेल्या महिलांपैकी सर्वात जास्त ६९.५० टक्के महिलांच्या कुटुंबात ६ ते १० सदस्य असलेले आढळून आलेले आहेत. यावरून या महिलांच्या कुटुंबाचा आकारमान लक्षात येतो. या महिलांच्या कुटुंबामध्ये लहान मुले-मुली, सासू-सासरे, नवरा इत्यादी सदस्य असतात. जास्त मुले म्हणजे जास्त कचरा वेचणे परिणामी जास्त पैसे मिळतात. यामुळे या महिला अधिक अपत्यांना जन्म देतात परिणामी त्यांच्या कुटुंबाचा आकारमान अधिक राहतो. कचरा वेचण्याच्या कामात मदत म्हणून या महिला आपल्या कुटुंबातील सदस्यांची मदत घेतात

२२) वैवाहिक स्थिती

सोलापूर जिल्ह्यात कचरा वेचणाऱ्या महिलांमध्ये विवाहित, अविवाहित, विधवा, परित्यक्ता व देवदासी या प्रकारच्या महिला दिसून येतात. प्रत्यक्ष अभ्यास सर्वेक्षणातून असे दिसून आले आहे की, सोलापूर जिल्ह्यातील ५५ टक्के महिला या विवाहित आहेत. तर २८ टक्के महिला या विधवा आहेत. यावरून त्यांच्या वैवाहिक स्थितीची परिस्थिती समजते.

२३) स्वस्त धान्य दुकानाचा वापर

सोलापूर जिल्ह्यातील बहुसंख्य कचरा वेचणाऱ्या महिलांकडे रेशनकार्ड व दारिद्र्यरेषेखालील कार्ड नाही. प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्र सर्वेक्षणा नुसार जिल्ह्यातील नमुना निवड केलेल्या महिलांपैकी ४१.७५ टक्के महिलांकडे रेशनकार्ड नाही. तसेच जिल्ह्यातील ७८.७५ टक्के महिलांकडे दारिद्र्यरेषेखालील कार्ड सुध्दा नाही. त्यामुळे त्यांना स्वस्त धान्य दुकानाचा फायदा मिळत नाही. तर काही महिलांकडे रेशनकार्ड असून सुध्दा त्यांना रेशन दुकानातून पुरेशा प्रमाणात अन्नधान्य, रॉकेल व साखर या वस्तू मिळत नाहीत. त्यामुळे त्यांना जास्त पैसे खर्च करून खुल्या बाजारातून अन्नधान्य खरेदी करावे लागते. हा जास्तीचा खर्च भागविण्यासाठी त्यांना सावकाराकडून कर्ज सुध्दा घ्यावे लागते. परिणामी कचरा वेचणाऱ्या महिलांच्या कुटुंबात दारिद्र्याची परिस्थिती निर्माण होते.

२४) स्वयंपाकाची पध्दत

सोलापूर जिल्ह्यातील कचरा वेचणाऱ्या अनेक महिला स्वयंपाकासाठी इंधन म्हणून लाकडाचा वापर मोठ्या प्रमाणात

करतात. कारण प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्र सर्वेक्षणानुसार सोलापूर जिल्ह्यातील नमुना निवड केलेल्या महिलांपैकी सर्वात जास्त ७३.५० टक्के महिला या स्वयंपाकासाठी इंधन म्हणून लाकूड वापरतात. तर १९.२५ टक्के महिला स्वयंपाकासाठी इंधन म्हणून रॉकेल वापरतात. तर सर्वात कमी ७.२५ टक्के महिला स्वयंपाकासाठी इंधन म्हणून गॅस या आधुनिक साधनांचा वापर करतात. यावरून या महिलांच्या स्वयंपाकाची पध्दत समजते.

२५) स्वच्छतेचे दूत

प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्र सर्वेक्षणा नुसार सोलापूर जिल्ह्यातील नमुना निवड केलेल्या महिलांपैकी ५१ टक्के महिला दररोज ६ ते ११ किलोग्रॅम कचरा गोळा करतात. रोज पहाटे उठून या महिला उकिरडयातून व रस्त्याच्या कडेला टाकलेल्या कचऱ्यातून भंगार गोळा करतात. दररोज साठलेल्या कचऱ्यातून निम्या पेक्षा अधिक कचरा या महिला घेवून जातात. त्यामुळे कचऱ्याची समस्या कमी होण्यास मदत होते. तसेच जिल्ह्याच्या स्वच्छतेत वाढ होते. जिल्ह्याचे सौंदर्य व स्वच्छता वाढविण्यामध्ये या महिलांचा सहभाग खूपच महत्वाचा आहे. शासनाकडून कोणताही मोबदला न घेता या महिला शहरातील किंवा गावातील कचरा उचलतात. त्यामुळे शहराचे व गावाचे सौंदर्य वाढते म्हणून त्यांना स्वच्छतेचे दूत म्हणता येईल.

२६) अंगमेहनती कामगार

कचरा वेचण्याचे काम हे पूर्णपणे शारीरिक कष्टाचे असून या महिला दररोज दोन वेळा शहरातील किंवा गावातील कचरा उचलतात आणि तो भंगार विक्रेत्याला विकतात. अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की, सोलापूर जिल्ह्यातील ३६.५० टक्के महिला १५ वर्षांपासून कचरा वेचण्याचे काम करतात. तर ४७ टक्के महिला दररोज कचरा वेचण्यासाठी ६ ते १० कि.मी. अंतर चालत जातात. त्यामुळे त्यांना अनेक प्रकारचे आजार व जखमा होतात. असे असून सुद्धा केवळ कुटुंबाची जबाबदारी म्हणून या महिला पुरुषांप्रमाणे अंगमेहनतीचे काम करतात मात्र त्यांना त्याचा योग्य मोबदला मिळत नाही.

२७) धीटपणा

सोलापूर जिल्ह्यातील कचरा वेचणाऱ्या महिलांचा धीटपणा हे महत्वाचे वास्तव स्थिती आहे. कारण या महिला पुरुषांच्या बरोबरीचे शारीरिक कष्ट करतात व कचरा वेचताना येणाऱ्या सर्व संकटाना सामोरे जातात. अतिशय धीटपणे या महिला कचरा वेचण्याचे काम करतात. एक कुटुंब प्रमुख म्हणून घरातील सर्व लोकांच्या उदरनिर्वाहाची जबाबदारी अतिशय धीटपणे पार पाडतात. एकंदरीत या महिला आपल्या संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी सांभाळतात. दररोज पहाटे उठून वेगवेगळ्या ठिकाणाचा कचरा गोळा करतात व तो भंगार दुकानदाराला विकतात. यावरून त्यांचा धीटपणा दिसून येतो.

२८) मध्यम वयोमान

भारतीय संस्कृतीमध्ये एकत्र कुटुंब पध्दत जास्त प्रमाणात दिसून येते. त्यामध्ये १५ ते ६० हा वयोगट कमावता वयोगट म्हणून ओळखला जातो आणि या गटावरच कुटुंबाची सर्व जबाबदारी असते. कुटुंबातील हा वयोगट एकमेव कमावता वयोगट असतो. बालकांचा गट हा १ ते १४ वर्षांचा असतो. ६० पेक्षा जास्त वय वर्ष असणारा गटही बिगर कमावत्या गटात येतो. अभ्यासातून असे दिसून आले आहे की सोलापूर जिल्ह्यातील सर्वात जास्त महिला या १६ ते ४० वयोगटातील आहेत याचे प्रमाण ५९.२५ टक्के आहे. तर ४१ ते ६० पर्यंत वयोगट असणाऱ्या महिलांचे प्रमाण ३६.७५ टक्के इतके आहे. तसेच ६० वर्षांपेक्षा जास्त वय असणाऱ्या महिलांचे प्रमाण सर्वात कमी म्हणजे ०४ टक्के आहे. घरातील पुरुष मंडळी व्यसनी असल्याने ते नियमीतपणे कामावर जात नाहीत. त्यामुळे घरातील महिलांना घरखर्चासाठी कचरा वेचण्याचे काम करावे लागते. तसेच या महिलांच्या कुटुंबाचा आकार मोठा असल्याने संपूर्ण कुटुंबाची जबाबदारी या महिलांवरच असते. परिणामी त्यांना कचरा वेचण्याचे काम करावे लागते.

२९) घराचा निकृष्ट दर्जा

प्रत्यक्ष अभ्यास क्षेत्र सर्वेक्षणानुसार सोलापूर जिल्ह्यातील नमुना निवड केलेल्या महिलांपैकी सर्वाधिक ६० टक्के महिला झोपडपट्टी मध्ये राहतात. कचरा वेचणाऱ्या बहुसंख्य महिलांच्या राहत्या घराचा दर्जा हा निकृष्ट प्रतीचा आहे. या महिलांचे घर म्हणजे बारदाण्याचा वापर करून बांधलेले घर, त्याचप्रमाणे तुराडयाचे, पत्र्याचे, विटमातीचे अर्धवट घर अशा प्रकारच्या घरामध्ये या महिला मोठ्या प्रमाणात राहतात. या महिलांच्या कुटुंबाचा आकार खूप मोठा असल्याने एकाच खोलीत ४-५ व्यक्ती राहतात. सोलापूर शहरातील कचरा वेचणाऱ्या महिला मोठ्या संख्येने लष्कर, मोदी व बापूजी नगर या परिसरातील झोपडपट्टीमध्ये राहतात. तसेच सरस्वती चौक व लष्कर येथे बापूजी प्रकाश हौसिंग सोसायटी नावाने स्थापन करण्यात आलेल्या कॉलनी सदृश्य वसाहतीमध्ये राहतात. झोपडपट्टीचा परिसर हा अत्यंत अस्वच्छ व आरोग्यास घातक असा आहे. घरासमोर वाहत जाणारा नाला, गटार, घराबाजूला असणारी कचराकुंडी घराशेजारी असणारे सार्वजनिक शौचालये आणि ८५ गाळा मोदी येथील परिस्थिती अत्यंत भयानक आहे. इथल्या रहिवाशांना १९ व २० बाय अशी जागा देण्यात आलेली आहे. प्रत्येक घराला तिन्ही बाजूनी भिंती असल्याने घरामध्ये हवा खेळती राहण्यासाठी खिडक्यांची सोय करता येत नाही. त्यामुळे उन्हाळ्यात तिथल्या रहिवाशांना राहणे अत्यंत प्रतिकूल परिस्थितीचे जाते. हवा खेळती राहत नसल्यामुळे घरामध्ये दूषित व कॉन्ट हवा असल्यामुळे तिथल्या रहिवाशांना दम्याचा विकार झाल्याचे दिसून येते.

३०) व्यसनाधिनता

सोलापूर जिल्ह्यातील कचरा वेचणाऱ्या काही महिला व्यसनाधिन आहेत. २००७ च्या सोलापूर शहरातील कचरा गोळा करणाऱ्या महिलांच्या सर्वेक्षण अहवाला नुसार तंबाखूचे व्यसन असणाऱ्या महिलांची संख्या ४०० आहे. तर ताडी व शिंदी पिणाऱ्या महिलांचे प्रमाण २१८ इतके असून पानसुपारीचे व्यसन ७६ महिलांना असल्याचे दिसून आलेले आहेत. ज्या ज्या ठिकाणी या महिला मोठ्या संख्येने राहतात. त्या ठिकाणी पानपट्टीचे दुकान, शिंदी (ताडी) चे दुकान मोठ्या प्रमाणात चालतात. थोडक्यात दिवसभराचा शारीरिक व मानसिक ताण घालविण्यासाठी या महिला अनेक प्रकारच्या व्यसनाला बळी पडतात.

३१) अंधश्रद्धाळूपणा

कचरा वेचणाऱ्या महिलांमध्ये मोठ्या प्रमाणात अंधश्रद्धा दिसून येते. कचरा वेचणाऱ्या काही महिला या जटाधारी आहेत तर काही जोगतीनीसुद्धा आहेत. या महिला लहान व मोठे सर्व धार्मिक सण साजरे करतात. वेळप्रसंगी त्यासाठी सावकाराकडून कर्जे सुद्धा घेतात. अंधश्रद्धेपोटी या महिला अधिक अपत्यांना जन्म देतात. पुरुष प्रधान कुटुंब पध्दतीमुळे या महिला पतीच्या हुकूमावर चालतात. नवऱ्याची दारू व मटनाची गरज भागविण्यासाठी या महिला कचरा वेचण्याचे काम करतात. कचरा वेचताना जर एखाद्या देवतेचा फोटो मिळाला तर या महिला तो फोटो स्वतःकडे ठेवतात व त्याची पूजा करतात.

३२) निवडक कचरा गोळा करतात

प्रत्यक्ष करण्यात आलेल्या पाहणीनुसार असे दिसून आले आहे की सोलापूर जिल्ह्यात कागद व पुड्या या प्रकाराचा कचरा सर्वात जास्त प्रमाणात गोळा करणाऱ्या महिलांची संख्या ही सर्वाधिक ३९४ इतकी आहे. आपण जेव्हा नको असलेला कचरा टाकतो तेव्हा त्यातून या महिला कागद, पुड्या, प्लास्टिक पिशव्या, काचा, तुटलेल्या बांगड्या, लाकडी व लोखंडी तुटलेल्या वस्तू, गिळटे, बाटल्या व मोडके तोडके सामान आदी टाकलेल्या सर्व वस्तू या महिला गोळा करतात व भंगार दुकानदाराला विकतात. ज्या कचऱ्याला दुकानदार जास्त भाव देतो असाच कचरा या महिला जास्त प्रमाणात गोळा करतात. परंतु कचऱ्यातून त्यांना एकाच प्रकारचा कचरा मिळत नाही. त्यामुळे त्या अनेक प्रकाराचा कचरा गोळा करतात.

❖ सारांश

प्रस्तुत संशोधन पेपर मध्ये सोलापूर जिल्ह्यातील कचरा वेचणाऱ्या महिलांच्या वास्तव स्थितीचा अभ्यास संशोधकांनी अभ्यासला असून त्यातून सारांश रुपाने असे म्हणता येईल की, बहुसंख्य कचरा वेचणाऱ्या महिला या मागासवर्गीय जातीच्या असून त्यांच्यामध्ये अशिक्षितपणा मोठ्या प्रमाणात दिसून येतो. या महिला जिल्हा स्वच्छ व सुंदर ठेवण्यामध्ये महत्वाचे योगदान देतात.परंतु

त्यांना नगरपालिका व महापालिकेच्या सफाई कर्मचाऱ्यांप्रमाणे मानसन्मान व वेतन मिळत नाही. उलट त्यांना समाजाकडून तुच्छतेची वागणूक मिळते. या महिलांच्या राहत्या घराचा दर्जा हा निकृष्ट प्रतीचा असून या महिला गलिच्छ अशा झोपडपट्टीत राहतात. अनेक कचरा वेचणाऱ्या महिला या दुष्काळी व मागासलेल्या भागातून स्थलांतरित झालेल्या असल्याने त्यांच्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात संघटनेचा अभाव दिसून येतो. त्यामुळे अनेक महिलांना शासनाच्या योजनेचा कमी प्रमाणात लाभ मिळतो. एकंदरीत अल्प उत्पन्न, बचतीचा अभाव, कर्जबाजारीपणा, निरक्षरता, दारिद्र्य व घराचा निकृष्ट दर्जा इत्यादी कारणांमुळे सोलापूर जिल्ह्यातील कचरा वेचणाऱ्या महिलांचे जीवन अत्यंत कष्टमय स्वरूपाचे बनले आहे.

❖ संदर्भ सूची

- 1) जिल्हा सामाजिक व आर्थिक समालोचन, जिल्हा अर्थ व सांख्यिकी संचलनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, २०१३
- 2) Sujata Gothoskar (2014), 'Too Little, Too Late: Rashtriya Swasthya Bima Yojana in Maharashtra', Economic and Political Weekly, Vol.XLIX, No.02
- 3) दैनिक पुढारी, कोल्हापूर, दिनांक १९ ऑक्टोबर २०१६
- 4) Poornima Chikarmane (2012), 'Not in My backyard', Economics and Political Weekly, Vol. XIVII, No.29. pp. 08.
- 5) Christopher Anierobi and Kingsley Efobi (2013), 'Waste Pickers and Urban Solid Waste Management System in Nigerian Cities: Between Sustainable Policy Gap and Survivalist Strategy', Developing Country Studies, Vol. 3, No.8, ISSN 2225-0565.(online) pp.184-186
- 6) दैनिक दिव्य मराठी, सोलापूर, दिनांक ०१ सप्टेंबर २०१२
- 7) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्यासन आणि अभ्यासकेंद्र, पुणे विद्यापीठ : कागद, काच, पत्रा वेचणाऱ्या कष्टकरी महिलांसाठी जाणीव जागृती शिबीर अहवाल, दि. २६ जानेवारी २००७
- 8) एम.एस.डब्ल्यू. विद्यार्थ्यांचा : सोलापूर शहरातील कचरा गोळा करणाऱ्या महिलांचा सर्वेक्षण अहवाल, वर्ष २००७
- 9) दैनिक लोकमत, सोलापूर, दिनांक २५ जुलै २०११
- 10) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्यासन आणि अभ्यासकेंद्र, पुणे विद्यापीठ : कागद, काच, पत्रा वेचणाऱ्या कष्टकरी महिलांसाठी जाणीव जागृती शिबीर अहवाल, दि. २६ जानेवारी २००७
- 11) दैनिक दिव्य मराठी, सोलापूर, दिनांक ०१ सप्टेंबर २०१२

- 12) स्त्री मुक्ती संघटनेचे नियतकालिका :- ' प्रेरक ललकारी ', जून २००४ अंक ६
- 13) दैनिक दिव्य मराठी, सोलापूर, दिनांक ०१ सप्टेंबर २०१२
- 14) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अध्यासन आणि अभ्यासकेंद्र, पुणे विद्यापीठ : कागद, काच, पत्रा वेचणाऱ्या कष्टकरी महिलांसाठी जाणीव जागृती शिबीर अहवाल, दि. २६ जानेवारी २००७
- 15) दैनिक संचार, सोलापूर, दिनांक २८ मार्च २०११
- 16) एम.एस.डब्ल्यू. विद्यार्थ्यांचा : सोलापूर शहरातील कचरा गोळा करणाऱ्या महिलांचा सर्वेक्षण अहवाल, वर्ष २००७

